

'DAAROM ZAL EEN KUNSTWERK EEN NATIONAAL KARAKTER MOETEN HEBBEN'

DE INCASSO BANKEN VAN GRATAMA EN DINGER

DAVID KEUNING

Tussen 1929 en 1938 leverde architectenbureau Gratama en Dinger een groot aantal vestigingen van de Incasso Bank op. Jan Gratama (1877-1947) was verantwoordelijk voor het ontwerp ervan. 1929 was in internationaal opzicht een jaar van groot economisch

en politiek belang. De beurskrach in New York, ingeluid door Zwarte Donderdag 24 oktober, leidde tot extreem dalende aandelenkoersen. Het gevolg was de economische crisis van de jaren dertig. Banken gingen failliet, schulden stapelden zich op en veel Nederlandse huishoudens raakten in financiële problemen. In dit volatiele klimaat ontstond een politieke voedingsbodem voor splinterpartijen die zich tegen de parlementaire democratie keerden. Een van die partijen

▲ 1. H.A.J. Baanders, hoofdkantoor van de Incasso Bank aan de Herengracht 535-537 in Amsterdam na uitbreiding met nummer 533, foto ca. 1907 (Stadsarchief Amsterdam)

was de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB), die in de loop van de jaren dertig snel aan aanhang won.

Door een voorzichtig kredietbeleid kwam de Incasso Bank, een van de voorlopers van de huidige ABN AMRO, de jaren dertig relatief goed door. Sterker nog: vanaf 1929 werkte Gratama aan een gestage stroom van in totaal 25 vestigingen van de bank, zowel nieuwbouw als aanpassingen aan bestaande panden. Dit artikel bespreekt Gratama's ontwerpen voor de Incasso Bank en hun positie binnen zijn oeuvre tegen de achtergrond van de politieke ontwikkelingen in de jaren dertig. Na een korte uiteenzetting over de geschiedenis van de vestigingen van de Incasso Bank wordt beschreven hoe Gratama bedrijfsarchitect werd en wat hij met zijn bureau voor de bank ontwierp. Hierop volgen besprekingen van vier door Gratama ontworpen filialen, waarna achtereenvolgens het traditionalisme in zijn werk en de ontwikkeling van zijn politieke denkbeelden aan de orde komen, gevolgd door conclusies.

DE INCASSO BANK

De Incasso Bank werd op 28 januari 1891 opgericht door Karel Gustaaf Goedewaagen (1859-1924).¹ Hij was een telg uit het geslacht dat eind achttiende eeuw in Gouda de gelijknamige aardewerkfabriek had opgericht. Goedewaagen was sinds 1885 als commissionair in effecten gevestigd aan het Rokin 111 in Amsterdam. In 1897 trad Karels broer Cornelis Tobie (1866-1934) toe als firmant. In hetzelfde jaar verhuisde de bank, na een tussentijds verblijf aan de Kloveniersburgwal 129, naar de Herengracht 537, op dat moment een grachtenpand van vijf traveeën breed.² Na te zijn aangekocht door de Incasso Bank werd het pand in 1902-1903, naar een ontwerp van J.P.H. de Man (1857-1927), samengevoegd met nummer 535.³ Vervolgens breidde H.A.J. Baanders het complex in 1906-1908 uit met nummer 533 en omstreeks 1914 met nummer 531 (afb. 1).⁴ In de loop der tijd zou het complex in gebruik blijven als hoofdkantoor en verder worden uitgebreid met Herengracht 519-527 en een aantal percelen aan de achtergelegen Reguliersdwarstraat.

Na de oprichting in 1891 had de Incasso Bank een onstuimige groei doorgemaakt. In een speciale editie van maandblad *De Bank*, in 1941 uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan, werden terugblikkend vijf achtereenvolgende decennia onderscheiden.⁵ De periode tot 1901 was er een van 'vestiging en fundeering'. In het volgende decennium, tot 1911, vond verdere ontwikkeling plaats en werden in Rotterdam en Almelo de eerste bijkantoren geopend. In het tijdvak tot 1921 kwamen daar, ondanks de Eerste Wereldoorlog, 26 bijkantoren bij. In de volgende periode, tot 1931, vonden de beurskrach en het begin van de economische crisis plaats. In dit decennium van 'consolidatie' kon de bank toch nog 15 bijkantoren openen.

In het tijdvak tot 1941 vond weer een sterke expansie plaats met de vestiging van 32 bijkantoren, deels door oprichting van nieuwe kantoren en deels door overname van bestaande bedrijven. In 1941 had de Incasso Bank 17 vestigingen in Amsterdam, 4 in Rotterdam, 6 in Den Haag en 40 'provinciale vestigingen', in totaal dus 67 kantoren.⁶ Dit was een voor die tijd hoog aantal; vaak hadden grootbanken toen slechts één kantoor.⁷ Met het oog op de zichtbaarheid bracht de Incasso Bank veel van deze vestigingen onder in hoekpanden.

Die kantoren waren ontworpen door verschillende architecten, in uiteenlopende bouwstijlen. Opvallende voorbeelden uit de beschreven periode zijn de vestiging aan de Nobelstraat in Utrecht van architectenbureau Baanders in de stijl van de Amsterdamse School (1916-1920), het neoclassicistische gebouw aan de Vismarkt in Groningen naar ontwerp van Kuiler en Drewes in samenwerking met J.J. Limburg (1923-1924) en de vestiging op de hoek van de Goudsesingel en het Pompenburg in Rotterdam, in Nieuw-Zakelijke stijl ontworpen door B. van Veen van architectenbureau B. Hooijkaas & Zn (1939-1940).

In 1948 fuseerde de Incasso Bank met de Amsterdamsche Bank, die in 1964 samen met de Rotterdamsche Bank opging in de Amro Bank. De gebouwen die Gratama voor de Incasso Bank ontwierp, worden ook vandaag nog gewaardeerd; drie ervan zijn rijksmonument en vier hebben de status van gemeentelijk monument.⁸

BLOMHERT, GRATAMA EN DINGER

Gratama's voorganger als huisarchitect van de Incasso Bank was Isaac Blomhert (1879-1956). Aan welke vestigingen deze heeft gewerkt, is niet helemaal duidelijk. Voordat hij in 1922 als architect betrokken raakte bij de Incasso Bank, werd aan veel van de Amsterdamse vestigingen getekend door architectenbureau Baanders. In het Stadsarchief Amsterdam bevinden zich niet alleen tekeningen van Herengracht 531-537, maar ook van tien andere Amsterdamse adressen.⁹ Met acht van deze in totaal elf panden hadden ook Gratama en Dinger bemoeienis. Omdat, zoals hierna zal blijken, blauwdrukken uit het archief van Blomhert terechtkwamen in het archief van Gratama en Dinger, is het aannemelijk dat Blomhert aan in elk geval een deel van deze adressen ook heeft gewerkt.

Omstreeks 1927 ontstond namelijk een conflict tussen Blomhert en de directie van de bank over de vestiging in Tilburg. Naar aanleiding van dit geschil, waarvan de aard onduidelijk is, zegde de directie in 1928 het vertrouwen in Blomhert op.¹⁰ De architect had op dat moment vijf werken onder zijn hoede, in verschillende stadia van ontwerp en uitvoering: behalve Tilburg ook de Amsterdamse vestigingen aan de Van Woustraat, de Admiraal De Ruijterweg, de Bilderdijkstraat en de Reguliersdwarstraat. Deze laatste vormde

2. Gratama en Dinger, nieuwbouw bijkantoor Incasso Bank aan het Bagijnhof in Dordrecht, tekening circa 1937 (Nieuwe Instituut)

de achterzijde van het complex aan de Herengracht 519-527 en 531-537, waar het hoofdkantoor van de Incasso Bank was gevestigd.

Omdat Blomhert 'zeer gegriefd' was door uitlatingen van de directie, stelde hij via zijn advocaat voor om de werkrelatie te beëindigen. Hij voegde hierbij een overzicht van verrichte maar nog niet betaalde werkzaamheden, met een verschuldigde som van f 11.862 (ruim € 100.000 in 2023). De directie antwoordde dat ze het voorstel accepteerde en een architect zou aanwijzen voor een advies over de afwikkeling van het financiële gedeelte.¹¹ Een dag later meldde de directie dat ze Gratama hiertoe bereid had gevonden en stelde ze hem aan 'als architect van onze instelling'. Gratama kreeg de leiding over het werk aan de Admiraal De Ruijterweg en zou met de advocaat van Blomhert besprekingen voeren over 'het hangende geschil'.¹²

Het conflict tussen Blomhert en de Incasso Bank werd na bemiddeling door Gratama binnen een maand in der minne geschikt. Blomhert was 'niet voornemens,

by minnelijke afwikkeling der relatie, aan de Bank enige moeielykheid in den weg te leggen met betrekking tot z'n auteursrecht op de plannen'.¹³ De vergoeding werd uiteindelijk verlaagd tot f 11.000. Dit bedrag omvatte niet alleen het honorarium, maar ook de overdracht van alle tekeningen van de bij Blomhert onderhanden zijnde werken aan Gratama.¹⁴

Hoe de bank bij Gratama uitkwam is moeilijk na te gaan. In elk geval had hij, voor zover bekend, voordien geen werkzaamheden voor de Incasso Bank verricht; zijn eerste vijf werken zijn die welke Blomhert in zijn overzicht had vermeld. In het archief van Gratama zijn die werken echter reeds gedateerd vanaf 1927, dus het is aannemelijk dat het conflict met Blomhert en de daaropvolgende samenwerking met Gratama al enige tijd bestonden, voordat die formeel werden beslecht.

Wat betekende een aanstelling 'als architect van onze instelling' precies? Omvatte dit de verantwoordelijkheid voor alle bouwwerkzaamheden van de bank? Veel wordt duidelijk uit een brief die de directie van de

3A EN 3B. Gratama en Dinger, verbouwing bijkantoor Incasso Bank aan de Lange Burchtstraat in Nijmegen, (A) oorspronkelijke situatie, foto ca. 1900-1910, en (B) situatie na de verbouwing, foto J.F.M. Trum ca. 1935-1940 (Regionaal Archief Nijmegen)

Incasso Bank negen dagen na diens aanstelling aan Gratama stuurde: Men wilde niet afwijken van de gewoonte dat, indien dit wenselijk werd geacht, provinciale kantoren een eigen architect konden inschakelen. 'Uw diensten als architect zullen in de eerste plaats ingeroepen worden voor onze kantoren in Amsterdam', aldus de directie. 'Wy merken hierbij evenwel op, dat voor het meerendeel van onze provinciale kantoren de bouw- of verbouwaangelegenheden in Amsterdam worden behandeld en de architectenleiding ook hier wordt gevoerd.'¹⁵ Hoewel Gratama ook werkzaamheden aan de Amsterdamse vestigingen heeft verricht, heeft hij zijn belangrijkste werken voor de Incasso Bank buiten de hoofdstad uitgevoerd. Kennelijk vielen zijn diensten bij de bank in goede aarde.

Gratama associeerde zich in 1930 formeel met Jan Willem Dinger (1891-1986). In dat jaar schreef hij aan de directie van de Incasso Bank: 'Hierbij heb ik de eer U mede te delen, dat ik mij met den heer Ir. J. Dinger geassocieerd heb onder den naam Architectenbureau

Gratama & Dinger. Naar ik meen heb ik U vroeger wel eens medegedeeld dat Ir. J. Dinger geruime tijd bij mij werkzaam is geweest als Chef de Bureau, zoodat de associatie niet veel verandert aan den feitelijken toestand.'¹⁶ Hoewel vanaf dat moment alle tekeningen het stempel kregen van Gratama en Dinger, blijkt uit de gevoerde correspondentie, en vaak ook een signatuur op de tekeningen, dat Gratama verantwoordelijk was voor de projecten in opdracht van de Incasso Bank.

Gratama heeft tussen 1927 en 1941 aan 25 vestigingen van de Incasso Bank gewerkt. In zeven gevallen ging het om volledige nieuwbouw, zoals het bijkantoor aan het Bagijnhof in Dordrecht (afb. 2).¹⁷ Drie gevallen (in Nijmegen, Den Haag en Tilburg) betroffen een ingrijpende verbouwing, soms met uitbreiding waarbij de gevel van het bestaande gebouw in lijn werd gebracht met de historiserende vormtaal van de elders nieuw gebouwde vestigingen (afb. 3 en 4). Deze tien plannen werden alle uitgevoerd. In vijftien gevallen, zoals de vestiging aan de Van Woustraat in Amster-

4A EN 4B. Gratama en Dinger, verbouwing bijkantoor Incasso Bank aan het Goudenregenplein in Den Haag, (A) oorspronkelijke situatie, foto ca. 1925, en (B) situatie na de verbouwing, foto ca. 1936 (Haags Gemeentearchief)

dam, ging het om interne verbouwingen met soms kleine aanpassingen aan de gevel (afb. 5).¹⁸ Deze plannen werden deels gerealiseerd. Voor zover ze werden uitgevoerd, vond oplevering plaats tussen 1929 en 1938. Een bespreking van alle plannen valt buiten het bestek van dit artikel. Om de ontwikkeling van Gratama's architectuur in het tijdsbestek van deze negen jaar te illustreren, volgen korte besprekingen van de eerste opgeleverde werken in Amsterdam en Enschede en de laatste in Tilburg en Amstelveen.

ARCHIEFGEBOUW REGULIERSDWARSTRAAAT AMSTERDAM

De twee percelen aan de Reguliersdwarstraat 90-92 dienden als koetshuis van het huis aan de Herengracht 537, het eerste pand aan deze gracht waarin de Incasso Bank zich in 1897 vestigde. De eerste plannen voor een archiefgebouw werden in 1920 gemaakt door architectenbureau Baanders. In het Stadsarchief Amsterdam bevinden zich schetsontwerpen in verschillende varianten, alle met een gevel verdeeld in drie of vijf traveeën en een plat dak. De verleende bouwvergunning werd echter op 23 augustus 1923 ingetrokken.¹⁹ In 1927 werd opnieuw een bouwaanvraag ingediend, deze keer door Blomhert. Zijn ontwerp toont een gebouw met drie traveeën en een plat dak, maar op een van de tekeningen is in de doorsneden en gevelaanzichten reeds

de mogelijkheid van een extra kapverdieping licht ingetekend.²⁰ Op het moment dat Blomhert in 1928 zijn werkzaamheden overdroeg aan Gratama was dit werk gereed om te worden aanbesteed. Er waren echter nog geen detailtekeningen.²¹ Op 16 juli 1928 schreef de Incasso Bank aan Burgemeester en Wethouders dat Gratama de rol van Blomhert had overgenomen en zeven weken later gunde de nieuwe architect, na een onderhandse aanbesteding, de bouw van het archiefgebouw aan aannemingsmaatschappij Hillen & Rösen.²² Omdat Gratama het pand toch wilde voorzien van een hoge kap in plaats van een plat dak, volgde nog een vergunning in juni 1929.

In de recent verschenen monografie over architectenbureau Baanders wordt het archiefgebouw toegeschreven aan H.A.J. Baanders.²³ Hoewel Gratama het gebouw heeft aanbesteed en opgeleverd, vormt de ontstaansgeschiedenis aanleiding voor de vraag in welke mate Baanders (en Blomhert) invloed hebben gehad op het uiteindelijke ontwerp. De hoofdopzet, met een gevelindeling in drie traveeën, is reeds terug te vinden in enkele van de oorspronkelijke tekeningen van Baanders uit 1920 en in Blomherts bouwaanvraag uit 1928. Ook aan de structuur van de plattegrond zal vermoedelijk weinig zijn veranderd, gezien de belendende bebouwing en de rooilijn. Maar wat betreft gevelontwerp, detaillering, vormgeving van de entreepartij en kap-

5. Gratama en Dinger, verbouwing bijkantoor Incasso Bank aan de Van Woustraat in Amsterdam, foto J. van Dijk ca. 1950 (Stadsarchief Amsterdam)

6. Gratama en Dinger, nieuwbouw archiefgebouw Incasso Bank aan de Reguliersdwarsstraat 90-92 in Amsterdam (Stadsarchief Amsterdam)

constructie is het gebouw heel duidelijk een product van Gratama. Dat oordeel wordt versterkt door de overeenkomsten tussen het archiefgebouw en de in 1929 opgeleverde Incasso Bank in Enschede; de smalle hoge ramen met roedeverdeling tussen kolossale bakstenen penanten, de metselverbanden met sierrelief in de borstweringen onder de ramen en het steile, hoge dak met kleine dakkapellen komen uit de koker van Gratama (afb. 6).

BANKGEBOUW ENSCHEDE

Net als het archiefgebouw in Amsterdam, kan de bank in Enschede worden opgevat als een van Gratama's laatste uitingen van de Amsterdamse School. Volgens de omschrijving in het rijksmonumentenregister is het gebouw uitgevoerd 'in een late Amsterdamse Schoolstijl met invloed van de Delftse School', maar in de rechthoekige gevelgeleding kan ook iets van art deco worden ontwaard, terwijl de schuine kap, dakkapellen, siersmeedijzeren ornamenten en roedevensters vooruitwijzen naar de latere traditionele bankgebouwen van Gratama en Dinger (afb. 7).

De nieuwbouw van het bijkantoor in Enschede werd in augustus 1928 onderhands aanbesteed aan de aannemersbedrijven Gebroeders Kreyenveld en Gebroe-

ders Van Kregten.²⁴ Het werd op 7 oktober 1929 in gebruik genomen en kreeg een lovende bespreking in het *Twentsch Dagblad*.²⁵ De verslaggever noemde het gebouw 'één der mooiste kantoren van de stad'. Het was voorzien van beeldhouwwerk van Barend Jordens uit Amsterdam, waaronder leeuwen met de wapens van Enschede en Lonneker. Bezoekers gingen naar binnen via een portaal met een marmeren trap, waarna ze terecht kwamen in een grote hal met publieksloketten. 'Zelfs is er een telefoon aanwezig, die door de cliëntele gebruikt mag worden', noteerde de journalist. Naast de grote hal was de effectenhal, waarvan de loketten zich buiten het zicht van de overige bezoekers bevonden. Aan de voorzijde van het pand bevonden zich wachtkamers en de directiekamer. De verslaggever noemde deze vertrekken 'opvallend fraai, doch tevens uiterst sober van stijl'. De wanden waren bekleed met maftex, een materiaal van geperst suikerriet dat een jaar later werd gepresenteerd in het Italiaanse paviljoen op de wereldtentoonstelling in Antwerpen.²⁶ Aan de achterzijde was een grote kantoorruimte met een glazen dak. In de kelder bevond zich de kluis, een ruimte van zeven bij acht meter met gepantserde muren en daaromheen een controlegang. De zestig centimeter dikke deuren van Lips konden alleen worden geopend door personen die ieder de helft van een slotcombinatie kenden; een veiligheidssysteem dat op alle kantoren van de Incasso Bank werd toegepast. In de kluis was onder meer plaats voor tafelsilver. Boven in het gebouw bevonden zich kantoren en een woning voor de conciërge.

De hoofdentree op de hoek van het gebouw is inmiddels gesloopt, en daarmee ook het portaal met de marmeren trap. In het interieur is evenmin veel overgebleven uit de tijd van de bank, behalve de kluis in de kelder. Het lagere bouwdeel aan de achterzijde van het gebouw is in 1988 vervangen door nieuwbouw.

BANKGEBOUW TILBURG

Het bankgebouw in Tilburg is een voorbeeld van een ingrijpende verbouwing van een bestaande vestiging, waarbij een pand van vijf traveeën breed werd uitgebreid met vier traveeën zodat een brede gevel van negen traveeën ontstond (afb. 8). De bestaande vestiging was in 1927 verbouwd door Blomhert. Hij had de bestaande, waarschijnlijk negentiende-eeuwse gevel vervangen door een bakstenen exemplaar in de stijl van de Amsterdamse School, met een granieten afwerking op de begane grond. Deze vestiging was in de daarop volgende jaren echter te klein geworden, zodat een uitbreiding nodig was. De verbouwing door Gratama werd in 1937 in een onderhandse aanbesteding gegund aan de gebroeders Struycken in Tilburg.²⁷

Om het bestaande bijkantoor te kunnen uitbreiden, verkreeg de Incasso Bank door een grondruil met een garagehouder een driehoekig perceel aan de rechter-

7. Gratama en Dinger, nieuwbouw bijkantoor Incasso Bank aan de Piet Heinstraat in Enschede (ABN AMRO Art & Heritage Foundation)

8. Gratama en Dinger, verbouwing en uitbreiding bijkantoor Incasso Bank aan de Heuvelring in Tilburg, foto Schmidlin (Regionaal Archief Tilburg)

9. Gratama en Dinger, nieuwbouw bijkantoor Incasso Bank in Lisse, tekening (meervoudige projectie) 1938 (Nieuwe Instituut)

zijde ervan. Gratama trok de granieten gevel op de begane grond door en werkte de bakstenen gevel op de twee bovenliggende verdiepingen af met granitine (een sierpleister met natuursteengruis), zodat de bestaande en de nieuwe gevels één kleur kregen. Hij voorzag de kozijnen van roedeversters en het voorheen platte dak van een steile kap met hoge schoorstenen bekroond met siersmeedwerk en dakkapellen met frontons. Zo ontstond een classicistisch geheel. In de kelder kwam een zware kluis met zeven knipkamers; ruimtes waarin klanten een coupon van een aandeel of obligatie konden afknippen en inleveren, om zo het dividend op de stukken te verzilveren. Op de begane grond werden in het oorspronkelijke gedeelte een publiekshal, personeelskantoor en directiekamer ondergebracht. In het nieuwe deel aan de rechterzijde kwamen onder andere een aantal spreekkamers en

opgangen naar twee bovenwoningen: een ruime voor de directeur in het oude pand en een kleinere in de uitbreiding.

Op 23 juli 1938 werd het bijkantoor in gebruik genomen. Ter gelegenheid daarvan verscheen in de *Nieuwe Tilburgsche Courant* een bespreking bestaande uit een beschrijving van enkele feitelijkheden en een uiteenzetting over het 'Nederlandsch karakter' van het gebouw. Dit tweede gedeelte komt letterlijk overeen met een plantoelichting in het archief van Gratama en Dinger, ondertekend door Jan Gratama, en kan dus worden beschouwd als van zijn hand.²⁸ De lezer kon daarin kennismaken van de door Gratama gepropageerde architectuur, die in overeenstemming was 'met het wezen van een waardig bankgebouw; zij is conservatief in den goeden zin van het woord, zooals ook een bank dat moet zijn. Zij moet niet meedoen aan wilde

10. Gratama en Dinger, nieuwbouw bijkantoor Incasso Bank aan de Amsterdamseweg in Amstelveen (ABN AMRO Art & Heritage Foundation)

11. Gratama en Dinger,
nieuwbouw De Bisschop
op de hoek van het Damrak
en de Dam in Amsterdam,
foto 1934 (Stadsarchief
Amsterdam)

speculatieve stroomingen, die men zoowel in de huidige financiële wereld, als in de huidige architectonische wereld aantreft. De architectuur, die iets langer wil leven dan een mode, moet boven de mode uit zijn. Zij moet wortelen in datgene, wat de tijden in Nederland gemeen hebben, dat is het Nederlandsch-eigene. Zij moet dus op de traditie voortbouwen, want traditie is datgene, wat het verleden met het heden verbindt.²⁹

BANKGEBOUW AMSTELVEEN

De bankgebouwen in Lisse en in Amstelveen werden beide in 1938 opgeleverd als nieuwbouw. Het bijkantoor in Lisse werd geopend op 15 juni en dat in Amstelveen op 15 juli.³⁰ De vestigingen hebben in architectonisch opzicht veel gemeen (afb. 9 en 10). Beide staan op een straathoek en zijn vormgegeven in een historiserende stijl. Vanwege de iets prominenter stedenbouwkundige positie, de meer uitgesproken vormgeving en het feit dat dit het laatst opgeleverde nieuwbouwfiliaal was dat Gratama voor de Incasso Bank ontwierp, volgt hier een korte bespreking van het bijkantoor in Amstelveen.

Dit bankgebouw is overhoeks geplaatst op de hoek van een bouwblok, aan beide kanten aansluitend op woningen. Het werd gebouwd door aannemersbedrijf v/h L. Van Koolen & Zoon uit Den Haag. In de kelder bevonden zich een grote kluis met controlegang en zeven knipkamers. Op de begane grond waren in de middenas van het gebouw de entree, de publiekshal en het personeelskantoor, met daarnaast spreekkamers. Aan weerszijden bevonden zich in de lagere zijvleugels de opgangen naar de beide bovenwoningen, waarvan een voor de bankdirecteur.

In veel opzichten lijkt de architectuur van het bijkantoor op die van het negen jaar daarvoor opgeleverde bankgebouw in Enschede. Beide hebben hoge, steile kappen, siersmeedwerk en roedevensters met geaccentueerde rollagen. Maar het filiaal in Amstelveen is onmiskenbaar soberder en traditioneler vormgegeven. Met zijn volledig symmetrische gevelindeling, bakstenen gevels, dakkapellen met frontons, houten raamkozijnen en brede daklijsten met kroon- en tandlijsten verwijst het duidelijk naar het Hollands classicisme. Het gebouw is daarmee een sprekende representant van de (veelal onuitgevoerde) ontwerpen die Gratama in de tweede helft van de jaren dertig voor verschillende opdrachtgevers maakte.

In het antirevolutionaire dagblad *De Standaard* verscheen in november 1939 een toelichting op het ontwerp, die gezien de overeenkomsten met enkele andere teksten van zijn hand vermoedelijk eveneens door Gratama zelf was geschreven. Een half jaar voor de Duitse inval in Nederland viel in de krant te lezen: 'In de architectonische vormgeving is getracht het Nederlandsche karakter, aansluitend op de traditie, tot uiting te brengen. [...] Traditie is datgene, wat het verle-

den met het heden en het heden met de toekomst in evolutie verbindt. [...] Daarom zal een kunstwerk dat harmonisch en niet eenzijdig in zijn tijd staat, een nationaal karakter moeten hebben, aansluitend op volks-aard en traditie. Vele van de moderne stroomingen hebben te veel het karakter van het experimenteeren, van het fanatiek-gewild nieuwe, heel vaak zonder verbinding met den eigen-aard. Het moderne is dikwijls uitsluitend bedacht en gewild, en niet voortgekomen uit den mystieken, half onbewusten aard van ons Nederlands-zijn. Het is in verkeerden zin revolutionair, d.w.z. plotseling, moedwillig en volledig een bestaande aard willen veranderen. [...] De fundamentele eigenschappen van ons volk zullen blijven bestaan, zoolang ons volk zelfstandig is, d.w.z. zichzelf blijft.³¹

TRADITIONALISME IN HET WERK VAN GRATAMA

Het artikel in *De Standaard* sluit wat betreft taalgebruik en inhoud naadloos aan op de drie belangrijkste teksten die Gratama in de loop van de jaren dertig schreef. Ook deze behandelen in eerste instantie de bouwkunst, terwijl de politieke situatie op de achtergrond een enkele keer doorschemert.³² In *De Standaard* verwijst de auteur daarbij aan het eind impliciet naar de dreigende politieke omstandigheden.

De eerste tekst was een nota die Gratama in 1931 schreef in zijn hoedanigheid van voorzitter van de Commissie West in Amsterdam, getiteld 'Op welke wyze moet de bouwkunst der z.g. "Nieuwe Zakelykheid" in Amsterdam worden toegelaten?'³³ Een jaar later volgde zijn inleiding op deel 1 van de twintigdelige serie *Moderne Bouwkunst in Nederland*, met de titel 'Beschouwing over de "Nieuwe Zakelykheid"'.³⁴ In 1934 publiceerde Gratama een apologie naar aanleiding van de controversie binnen de vakgemeenschap over zijn ontwerp voor het kantoorgebouw De Bischoep aan de Dam in Amsterdam, met op de begane grond een vestiging van de Incasso Bank (afb. 11).³⁵ Gratama was in deze teksten genuanceerd en wees de nieuwe stromingen niet volledig af, maar ze hadden duidelijk niet zijn voorkeur.

In zijn eigen architectuur was Gratama's verhouding tot traditie tweeslachtig. Enerzijds was hij als beginnend architect in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw een pleitbezorger geweest van alles wat op dat moment modern en vooruitstrevend was. Zo waren zijn ontwerpen voor woningen met het systeem Hunkemöller in Betondorp (1921-1925) zowel wat betreft betonconstructie als vormgeving uitgesproken modern. Anderzijds vertoonde Gratama al vanaf het begin van zijn loopbaan een voorkeur voor een traditionele vormentaal. Een voorbeeld hiervan zijn de opvallende trapgevels van zijn woningbouwproject in de Amsterdamse Transvaalbuurt (1916-1923), in samenwerking met G. Versteeg en H.P. Berlage (afb. 12). De streng symmetrische vormgeving van zijn woning-

12. Gratama en Dinger, woningbouw
in de Transvaalbuurt in Amsterdam
(Stadsarchief Amsterdam)

13. Gratama en Dinger, woningbouw aan de Olympiakade in Amsterdam, foto J. van Eck (Stadsarchief Amsterdam)

bouwproject aan de Olympiakade (1919-1926) is in hoofdopzet klassiek, terwijl de detaillering van de ramen in de trappenhuisen en de daklijst aansluit op die van de Amsterdamse School (afb. 13).

In de jaren dertig was de Incasso Bank Gratama's voornaamste opdrachtgever. Van de grote Amsterdamse woningbouwverenigingen waarvoor hij in de jaren twintig had gewerkt, zoals Eigen Haard en de Algemene Woningbouw Vereniging, kwamen in de jaren dertig geen opdrachten meer. Gratama ontwierp in deze periode een aantal andere gebouwen in de stijl van het Hollands classicisme, waaronder het Sint-Elisabeth Gasthuis in Haarlem (1930-1932) en het woonhuis van mevrouw M.A. van de Goot-Honig aan de Raadhuisstraat 38 in Koog aan de Zaan (1938). De meeste hiervan werden echter niet uitgevoerd. Voorbeelden zijn de prijsvraaginzending voor het gemeentehuis van Huizen (1937-1938), het nieuwbouwplan voor hotel Hof van

Holland in Hilversum (1939-1942) en verschillende ontwerpen in uiteenlopende historiserende stijlen voor de schouwburg Scala in Den Haag. Uit het feit dat Gratama het Hollands classicisme niet alleen voor bankgebouwen toepaste, kan worden geconcludeerd dat zijn keuze voor deze stijl niet (uitsluitend) samenhangt met het bouwtype of de wensen van zijn opdrachtgever.

In de loop van de jaren dertig ontwikkelde Gratama zich, naast zijn werkzaamheden voor de Incasso Bank, steeds meer als restauratiearchitect. Zo restaureerde hij Kleine Houtstraat 116 in Haarlem (1930-1931) en Oude Schans 39 in Amsterdam (1940).³⁶ Daarnaast was hij betrokken bij restauraties van Vereniging Hendrick de Keyser uit hoofde van zijn bestuursfunctie tussen 1931 en 1944. Zijn interesse in het restauratievak was al vroeg in zijn loopbaan tot uiting gekomen. Zo was hij secretaris van de 'Commissie voor de vast-

stelling van beginselen bij restauratie van monumenten', die de Nederlandschen Oudheidkundigen Bond in 1910 had ingesteld. Deze commissie had tot taak om aan de bond een 'gemotiveerd advies' over het onderwerp uit te brengen.³⁷ Door interne meningsverschillen verscheen dat advies pas in 1917, onder de naam *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken*.³⁸ Het adagium 'behouden gaat voor vernieuwen', dat meestal wordt toegeschreven aan de voorzitter van de commissie Jan Kalf, vormde de belangrijkste bepaling van deze 'grondbeginselen'. Daarnaast publiceerde Gratama regelmatig over de restauratiepraktijk.³⁹

Overigens was Gratama niet de enige die zich eind jaren twintig in historiserende richting ontwikkelde. Zo ging ook Amsterdamse School-architect C.J. Blaauw (1885-1947) vanaf de jaren dertig verder in een meer classicistische stijl, die in zijn geval voor zover bekend geen uitdrukking was van een politieke overtuiging.

GRATAMA'S POLITIEKE ONTWIKKELING

Over de politieke opvattingen van Gratama tot eind jaren dertig is weinig bekend. Gezien het feit dat tussen 1911 en 1918 met enige regelmaat ingezonden brieven over architectuur van zijn hand verschenen in het *Algemeen Handelsblad* en *De Telegraaf* was hij waarschijnlijk niet revolutionair gezind.

In de loop van de jaren dertig maakte zich een zeker maatschappelijk pessimisme van Gratama meester. Hij was opgegroeid in de Nederlands-Hervormde traditie en bestempelde die in 1928 'als behorend tot de verst-vooruitgestreefde godsdiensten op heden'.⁴⁰ Hij was daarnaast een bedachtzame criticus die zijn levensbeschouwing baseerde op het werk van Duitse filosofen als Theodor Lessing en Broder Christiansen, van wie hij in zijn teksten over de Nieuwe Zakelijkheid en de moderne bouwkunst respectievelijk *Untergang der Erde am Geist* (1924) en *Das Gesicht unserer Zeit* (1929) aanhaalde. De joodse Lessing stond bekend om zijn pessimistische cultuurkritiek. Christiansen probeerde in de genoemde studie stijlontwikkelingen in de kunst als 'Pendelgang dialektischer Entwicklung' te verklaren.⁴¹ In de inleiding tot de boekenserie *Moderne Bouwkunst in Nederland* noemde Gratama ook *Der Untergang des Abendlandes* (1918), waarin Oswald Spengler van weinig vertrouwen in de toekomst van Europa had getuigd.

Gratama's voorzitterschap van de Waagkring Amsterdam in 1939 vormt de eerst bekende aanwijzing dat hij in politiek opzicht de Rubicon was overgestoken. De Waagkringen waren eerder dat jaar opgezet door de nationaalsocialist Tobie Goedewaagen (1895-1980), als een soort studieclubs die lezingen en debatten over de autoritaire staatsgedachte organiseerden.⁴² Als voorzitter van de Waagkring Amsterdam had Gratama contact met Goedewaagen, maar mogelijk kenden zij el-

kaar al langer, omdat diens vader een van de firmanten van de Incasso Bank was. Goedewaagen was sinds mei 1938 journalist bij het antiparlementaire en conservatieve weekblad *De Waag*, had van daaruit de Waagkringen opgericht en trad in 1940 aan als secretaris-generaal van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten. In Gratama's kortstondige positie als leider van de vakgroep Bouwkunst van het Gilde voor Bouwkunst, Beeldende Kunsten en Kunstambacht van de Nederlandse Kultuurkamer kreeg hij opnieuw met hem te maken. Gratama werd in juli 1942 begunstigend lid van de NSB en in mei 1943 volwaardig lid.⁴³ Het is waarschijnlijk dat zijn keuze voor het lidmaatschap vooral samenhang met zijn installatie als wethouder Publieke Werken in Amsterdam, in januari 1943.

CONCLUSIE

Er is geen correspondentie bekend tussen Gratama en de Incasso Bank over de gewenste stijl van de gebouwen die hij voor de instelling ontwierp. Gratama zelf legde in zijn artikel bij de oplevering van het Tilburgse bijkantoor in 1938 een verband tussen de conservatieve vormgeving van het gebouw en het belang van een behoudend financieel beleid. Enkele weken na de opening van de vestiging in Enschede had de beurskrach van 1929 plaatsgevonden. Deze gebeurtenis had, in elk geval bij Gratama maar vermoedelijk ook bij de Incasso Bank, een behoefte doen ontstaan aan een imago van degelijkheid en zuinigheid. De beurskrach betekende ook het einde van de Amsterdamse School en het begin van een zoektocht naar een minder bewerkelijke en kostbare bouwstijl. Gratama vond die in het Hollands classicisme, dat van oudsher een strenge en sobere uitdrukking van een protestantse levensovertuiging heette te zijn. Zijn voorkeur voor deze stijl is opvallend, omdat die onder invloed van cultuurhistoricus Johan Huizinga lang niet als typisch Hollands, maar juist als internationaal werd beschouwd. Hollandse architectuur werd vooral in verband gebracht met de schilderachtigheid van de Hollandse renaissance. Maar voor mensen met de politieke overtuiging van Gratama was een ander aspect van het Hollands classicisme wellicht ook aantrekkelijk: in de zeventiende eeuw vormde het namelijk ook de architectonische uitdrukking van een jonge, zelfbewuste natie die een rol wilde spelen op het wereldtoneel.

Hoewel het verleidelijk is Gratama's toepassing van het Hollands classicisme te zien als een gevolg van zijn politieke denkbeelden, kan dat verband niet met zekerheid worden vastgesteld. Veel in zijn geschriften over traditionele en moderne architectuur roept een associatie op met het nationaalsocialisme. Maar zelf heeft Gratama voor zover bekend nooit expliciet een relatie gelegd tussen zijn bouwstijl en zijn politieke overtuiging, anders dan in de hiervoor aangehaalde

teksten over ‘nationaal karakter’, ‘volksaard’ en ‘traditie’. Bovendien kende het Nederlandse nationaalsocialisme als politieke stroming ook zelf geen eenduidige voorkeur voor een bepaalde architectonische stijl.⁴⁴

De wellicht vooral commerciële behoefte van de Incasso Bank aan degelijkheid en herkenbaarheid in een economisch onzeker tijdsgewricht viel samen met Gratama’s terugtrekking in een historiserende architectuurstijl. Deze was wat hem betreft kennelijk een

passend antwoord op de economische en politieke ontwikkelingen in de jaren dertig. De gestage stroom opdrachten vanuit de bank zorgde ervoor dat hij die stijl in de praktijk kon toepassen en verder ontwikkelen. Zijn gebouwen voor de Incasso Bank vormen daarmee bij uitstek de uitdrukking van zijn architectonische ontwikkeling in de jaren dertig – een ontwikkeling die hij vrijwel uitsluitend dankzij de opdrachten voor de Incasso Bank kon doormaken.

NOTEN

- 1 J.-J. Mobron, ‘Karel Goedewaagen 1859-1924’, in: J. Visser, M. Dicke en A. van der Zouwen (red.), *Nederlandse ondernemers 1850-1950. Amsterdam*, Zutphen 2013, 124-129. Zie ook: ‘In Memoriam K.G. Goedewaagen: Directeur van de Incasso Bank’, *Eigen Haard: Wekelijksch Tijdschrift voor het Gezin* 50 (1924) 37, 619-620.
- 2 ‘Het kantoor van de Incasso-Bank’, *De Telegraaf*, 13 november 1897.
- 3 ‘Incasso-Bank’, *De Tijd. Godsdiensig-Staatkundig Dagblad* 19 april 1903; voor een kort in memoriam van De Man, zie: ‘J.P.H. de Man †’, *De Gooi- en Eemlander. Nieuws- en Advertentieblad*, 19 september 1927.
- 4 ‘Incasso-Bank Amsterdam’, *De Telegraaf*, 15 december 1908 en ‘Safe Deposit’, *Algemeen Handelsblad*, 7 januari 1914. Zie ook: Beschrijving van Herengracht 537 door Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam, 2022.
- 5 *50 Jaar Incasso-Bank 1891-1941*, uitgave maandblad *De Bank*, 6 februari 1941, 7.
- 6 *50 Jaar Incasso-Bank*, 1941 (noot 5), 60-61.
- 7 Mobron 2013 (noot 1), 127.
- 8 Rijksmonument zijn de vestigingen in Enschede, Lisse en Amstelveen. Gemeentelijk monument zijn het archiefgebouw aan de Reguliersdwaarsstraat in Amsterdam, de vestiging aan de Dam 2 in Amsterdam en de vestigingen in Dordrecht en Nijmegen.
- 9 De adressen van de Amsterdamse vestigingen van de Incasso Bank waarvan zich tekeningen in het Stadsarchief Amsterdam (archief Baanders) bevinden zijn: Bilderdijkstraat 50 (hoek De Clercqstraat), Ceintuurbaan 89-91 (hoek Ferdinand Bolstraat), Damrak 83, Haarlemmerplein 2 (hoek Haarlemmerdijk), Herengracht 531-537, Linnaeusstraat 37-39 (hoek Tweede Van Swindenstraat), Nieuwmarkt 27 (hoek Sint Antoniesbreestraat en Kloveniersburgwal), Overtoom 89-91 (hoek Constantijn Huygensstraat), Reguliersdwaarsstraat 90-92, Ruijschstraat 2 (hoek Weesperzijde) en Willemsparkweg 80 (hoek Jacob Obrechtstraat).
- 10 Nieuwe Instituut (NI), GRAQ d175: Diverse correspondentie over filialen en directie: brief met bijlage van E.H.P. Roosenboom aan de directie van de Incasso Bank, 28 januari 1928.
- 11 NI GRAQ d175: Diverse correspondentie over filialen en directie: brief van de directie van de Incasso Bank aan E.H.P. Roosenboom, 31 januari 1928.
- 12 NI GRAQ d175: Diverse correspondentie over filialen en directie: brieven van de directie van de Incasso Bank aan E.H.P. Roosenboom en aan J. Gratama, 1 februari 1928.
- 13 NI GRAQ d175: Diverse correspondentie over filialen en directie: brief van mr. E.H.P. Roosenboom aan de directie van de Incasso Bank, 4 februari 1928.
- 14 NI GRAQ d175: Diverse correspondentie over filialen en directie: brief van Gratama aan de directie van de Incasso Bank, 28 februari 2028, en brief van de directie van de Incasso Bank aan Gratama, 1 maart 1928.
- 15 NI GRAQ d175: Diverse correspondentie over filialen en directie: brief van de directie van de Incasso Bank aan ir. J. Gratama, 10 februari 1928.
- 16 NI GRAQ d175: Diverse correspondentie over filialen en directie: brief van Gratama aan de directie van de Incasso Bank, 5 september 1930.
- 17 Dit zijn het archiefgebouw aan de Reguliersdwaarsstraat in Amsterdam en de vestigingen in Enschede, Dordrecht, Amsterdam (hoek Damrak en Dam), Kaatsheuvel, Amstelveen en Lisse.
- 18 Dit zijn elf vestigingen in Amsterdam en de vestigingen in Den Haag (Lange Houtstraat), Hilversum, Almelo en Eindhoven.
- 19 Beschrijving van Reguliersdwaarsstraat 90-92 door Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam, 2004.
- 20 Stadsarchief Amsterdam (SA), Pandenarchief, SA35548 1928 oprichting, SA35553 1928 oprichting, SA35555 1928 fundering, SA35562 1929 verbouwing.
- 21 NI GRAQ d175: Diverse correspondentie over filialen en directie: brief met bijlage van mr. E.H.P. Roosenboom aan de directie van de Incasso Bank, 28 januari 1928.
- 22 ‘De Incasso Bank’, *De Standaard*, 4 september 1928.
- 23 R.-J. Baanders en A. Baanders-Buisman, *Architectenbureau Baanders. Van Jugendstil naar Modernisme*, Nijmegen 2021, 62-63.
- 24 ‘Tweentsch Nieuws’, *Tweentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant*, 21 augustus 1928.
- 25 ‘Het Nieuwe Gebouw der Incassobank’, *Tweentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant*, 5 oktober 1929.
- 26 Piet Bot, *Vademecum historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur*, Alphen aan de Maas 2009, 243.
- 27 ‘Aanbesteding’, *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 28 juli 1937.
- 28 NI GRAQ d174: J. Gratama, ‘Beschrijving van het nieuwe kantoor der Incasso Bank te Tilburg’, s.a.
- 29 ‘Het nieuwe gebouw der Incassobank. Een fraai architectonisch werk’, *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 16 juli 1938.
- 30 ‘De Incasso-Bank N.V. bericht...’, *Algemeen Handelsblad*, 14 juni 1938; ‘De Incasso-Bank N.V. bericht...’, *De Telegraaf*, 14 juli 1938.
- 31 ‘Het bijkantoor van de Incasso-Bank te Amstelveen: Architect J. Gratama’, *De Standaard*, 6 november 1939.
- 32 Voor een bespreking van deze drie teksten, zie: D. Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde. Collaboratie en berechting van Nederlandse architecten 1940-1950*, Nijmegen 2017, 144-149.
- 33 SA, 203 Jan de Meyer, inv.nr. 20: J. Gratama, *Op welke wijze moet de bouwkunst der z.g. Nieuwe Zakelijkheid in Amsterdam worden toegelaten?*, Amsterdam 1931, 4.
- 34 J. Gratama, ‘Beschouwing over de “Nieuwe Zakelijkheid”’, in: H.P. Berlage e.a., *Moderne bouwkunst in Nederland*, deel 1, Rotterdam 1932, 36-93.
- 35 J. Gratama, ‘Het gebouw: “De Bisschop” op den Dam te Amsterdam’, *Bouwkundig Weekblad Architectura* 55 (1934) 38, 393-397. Zie voor een verdere beschouwing over traditie en moderniteit in het werk van Gratama: J. van der Werf, ‘Wat zou een schilder nu hiervan kunnen maken? Moderne architectuur en traditie in de discussie rond “De Bisschop” van Jan Gratama’, *De Sluisteen* 8 (1992) 1/2, 40-55.
- 36 De restauratie van Oude Schans 39

- vond plaats in opdracht van de nationaalsocialist W.G. Nieuwenkamp. Hij was directeur van het Nationaal Tehuis, het complex van de NSB op de Goudsberg in Lunteren. Oude Schans 39 huisvestte zijn handelsonderneming. Het adres Kleine Houtstraat 116 staat op de tekeningen aangegeven als 'Kleine Houtstraat 166'. Dit kan een foutje zijn, of er heeft een hernummering plaatsgevonden. Het huidige nummer van het pand is 116.
- 37 'Officieele Mededeelingen', *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 3 serie 2 (1910) 163.
- 38 J. Kalf, 'Gevraagd Antwoord', *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 10 serie 2 (1917), 15-23.
- 39 Zie bijvoorbeeld: J. Gratama, 'De Restauratiekwestie', *Bouwkundig Weekblad* 30 (1910) 29, 338-339; J. Gratama, 'Het restaureren van Oude Bouwwerken', *Bouwkundig Weekblad* 36 (1915) 10, 77-79; J. Gratama en F.A.J. Vermeulen, *Oude Nederlandsche Bouwkunst in het bezit van de Vereeniging 'Hendrick de Keyser'*, Amsterdam 1943.
- 40 J. Gratama, 'Religie en Bouwkunst', in: J. Gratama e.a., *Religie en Bouwkunst*, Huis ter Heide 1928, 33-58.
- 41 B. Christiansen, *Das Gesicht unserer Zeit*, Buchenbach in Baden 1929, 37.
- 42 B. van Berkel, *Tobie Goedewaagen (1895-1980), Een onverbetterlijke nationaalsocialist*, Amsterdam 2013, 116.
- 43 Nationaal Archief, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, PRA Den Haag, 1296, inv.nr. 89516: Lijst van aanvragen Lidmaatschap/Sympathiseerende, binnengekomen 3 juli 1942; en: Nationaal Archief, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, PRA Amsterdam, 1781, inv.nr. 12446: Formulier van aanhouding, opgemaakt op 12 mei 1945.
- 44 Keuning 2017 (noot 32), 24-25.

DR. IR. D. KEUNING is beleidsadviseur onderwijs en onderzoek aan de Academie van Bouwkunst van de Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten. Daarnaast is hij zelfstandig onderzoeker. Hij studeerde Bouwkunde aan de TU Delft en promoveerde in 2017 op een dissertatie getiteld *Bouwkunst en de Nieuwe Orde: Collaboratie en berechting van Nederlandse architecten 1940-1950*. Voor deze dissertatie ontving hij in 2021 de Karel van Manderprijs.

'THAT'S WHY AN ARTWORK SHOULD HAVE A NATIONAL CHARACTER'

THE INCASSO BANKS OF GRATAMA AND DINGER

DAVID KEUNING

Between 1929 and 1938 the Gratama and Dinger architectural practice produced a great many branch offices for the Incasso Bank. Jan Gratama (1877-1947) was responsible for their design. Internationally, the year 1929 was of enormous economic and political importance. The stock market crash in New York, ushered in by Black Thursday on 24 October, caused share prices worldwide to plummet. The immediate consequence was the Great Depression of the 1930s. Banks failed, debts piled up and many Dutch households ran into financial difficulties. This volatile climate was an ideal political breeding ground for splinter parties opposed to parliamentary democracy. One of those parties was the Nationaal-Socialistische Beweging (National Socialist Movement, NSB), which attracted a lot of adherents in the 1930s. This article discusses Gratama's designs for the Incasso Bank and their position within his body of work against the backdrop of the political developments of the 1930s.

Although it is tempting to see Gratama's application of classicism as a consequence of his political ideas, such a connection cannot be established with

certainty. Many passages in his writings on traditional and modern architecture suggest an association with national socialism. But as far as is known, Gratama never explicitly linked his building style to his political convictions, apart from expressions like 'national character' and 'tradition'. Moreover, as a political movement Dutch national socialism itself had expressed no preference for a particular architectural style.

It is more likely that the Incasso Bank's commercial need to project reliability and a trusted identity in economically uncertain times happened to coincide with Gratama's retreat into an historicizing architectural style that he evidently viewed as an appropriate response to the economic and political events of the 1930s. The steady stream of commissions from the Incasso Bank meant that he was able to apply that style in practice and to continue to develop it. As such, his buildings for the Incasso Bank are above all the expression of his architectural development in the 1930s, a development made possible almost entirely by his commissions for the Incasso Bank.